

DOI

УДК 930:005.745-027.543(498-25)"1980":[351.85+316.654](47+57)

**«Радянським учасникам конгресу істориків має бути
рекомендована активна лінія поведінки». Радянсько-румунські
«війни» історичної пам'яті та підготовка делегації СРСР до
міжнародного конгресу істориків (Бухарест, 1980)**

Олександр Стикалін

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інститут
слов'язнознавства РАН – Москва, Ленінський проспект, 32а 119 334
zhurslav@gmail.com, ORCID 0000–0003–0834–9090

З середини 1960-х років по мірі ускладнення відносин СРСР із Румунією все сильніше проявляються розбіжності в офіційних підходах кожної зі сторін до ключових подій в історії російсько-румунських та українсько-румунських відносин. Це торкнулося насамперед таких подій, як приєднання Бессарабії до Російської імперії в 1812 р., перехід цього краю під румунську юрисдикцію в 1918 р., включення Бессарабії та Північної Буковини до складу СРСР влітку 1940 р. Розбіжності проявлялися також в оцінці міжвоєнної румунської політики в Бессарабії, яка, за радянськими оцінками, ґрунтувалася на дискримінації населення цього краю. З румунської сторони дедалі відкритіше демонструвалося неприйняття радянського проекту створення у СРСР самостійної молдавської соціалістичної нації, відмінної від румун. Саме розбіжності у бессарабському питанні (визнання румунськими істориками та ідеологами історичних прав Румунії на Бессарабію) давали привід для підозр у збереженні територіальних претензій Румунії до СРСР, що вносило додаткову напруженість у радянсько-румунські відносини. У Москві довгий час намагалися уникати публічної полеміки з представниками союзницької країни з питань, що стосуються загальної історії сусідніх країн, проте певною мірою

скоригували свою тактику в 1980 р., що було пов'язано з проведенням у Бухаресті міжнародного конгресу істориків, використаного його господарями для донесення до світової історичної спільноти румунського погляду на взаємини румунів із сусідніми народами.

Ключові слова: Радянський Союз, Румунія, Молдова, Бессарабія, Брежнєв, Чаушеску, історична пам'ять, міжнародний конгрес істориків

«An active line of conduct should be recommended to the Soviet participants in the Congress of Historians». Soviet-Romanian «wars» of historical memory and preparation of the USSR delegation for the international congress of historians (Bucharest, 1980)

Alexandr Stykalin

PhD, Coordinating researcher, Institute of Slavic Studies, RAS – Moscow Leninskii prospect 32a 119 334 zhurslav@gmail.com, ORCID 0000–0003–0834–9090

Since the mid-1960s, as relations between the USSR and Romania became more complicated, disagreements in the official approaches of each of the parties to key events in the history of Russian-Romanian and Ukrainian-Romanian relations have become increasingly apparent. This primarily affected such events as the annexation of Bessarabia to the Russian Empire in 1812, the transfer of this region to Romanian jurisdiction in 1918, the incorporation of Bessarabia and Northern Bukovina into the USSR in the summer of 1940. Disagreements also manifested themselves in the assessment of the interwar Romanian policy in Bessarabia, which, according to Soviet estimates, was based on discrimination against the population of this region. On the Romanian side, rejection of the Soviet project of creating in the USSR an independent Moldovan socialist nation, different from the Romanians, was demonstrated more openly. The disagreements on the Bessarabian question (the recognition by Romanian historians and ideologists of Romania's historical rights to

Bessarabia) gave rise to suspicions of maintaining Romania's territorial claims against the USSR, which introduced additional tension in Soviet-Romanian relations. For a long time, Moscow tried to avoid public polemics with representatives of the allied country on issues related to the common history of neighboring states. But it to some extent adjusted its tactics in 1980, which was associated with the holding of an international congress of historians in Bucharest, which was used by the hosts to report to the world historical community of the Romanian view of the relationship of Romanians with neighboring peoples.

Key words: Soviet Union, Romania, Moldova, Bessarabia, Brezhnev, Ceaușescu, historical memory, international congress of historians

Приналежність СРСР та східноєвропейських держав до єдиного радянського блоку в умовах біполярної Ялтинсько-потсдамської системи міжнародних відносин аж ніяк не означала відсутності територіальних проблем у відносинах між ними. Тліючий недопалок старих національно-територіальних суперечок між окремими країнами за певних умов міг розгорітися з новою силою, зокрема, в моменти посилення між ними суттєвих розбіжностей у конкретних питаннях внутрішньоблокового (у тому числі економічного) співробітництва. При всіх спробах Москви та її союзників з РЕВ та Організації Варшавського договору демонструвати перед усім світом єдність радянського табору дуже напруженими протягом усієї епохи комунізму залишалися угорсько-румунські відносини, над якими височів важкий тягар колишніх історичних суперечок навколо Трансільванії. Однак і Радянський Союз, всупереч глибоко укоріненій думці кремлівської еліти про відсутність територіальних проблем у його відносинах із сусідніми соціалістичними державами, у тому числі з Румунією, не раз опинявся перед необхідністю обґрунтовувати додатковими аргументами, залучаючи істориків, свої історичні права на деякі землі, які йому належали. Так, протягом чверті століття радянсько-румунські відносини ускладнювало «бессарабське питання», яке

звучало все більш відкрито, і яке, на думку румунської сторони, було несправедливо розв'язане 1940 р.

Наприкінці 1950-х рр. Румунія сприймалася в Москві як надійний союзник, що відображалось як у дипломатичних повідомленнях з Бухареста, так і у звітах радянських делегацій, які виїжджали до цієї країни. Один із характерних лейтмотивів, що зустрічається у звітах: у Румунії партійне керівництво перебуває у міцних руках і тут неможливо нічого подібного до угорських подій осені 1956 р.¹ Проте минуло лише три роки, й у 1962-1963 рр. ситуація змінюється. Румунія стала викликати у радянських лідерів чимало «головного болю»: її керівництво дедалі послідовніше виступало проти планів економічної інтеграції країн РЕВ, побачивши в них спробу перетворити багату на природні ресурси країну на свого роду аграрно-сировинний придаток більш розвинених соціалістичних держав. Румунська правляча еліта особливо жорстко опонувала проектам створення різного роду наддержавних планових органів, які мали б повноваження диктувати окремим країнам, яку продукцію та в якому обсязі виробляти (Anton 2007). Усе це призводить до конфліктів між Н. С. Хрущовим та Г. Георгіу-Дежем – спочатку влітку 1962 р. під час тижневого відвідування Хрущовим Румунії, а потім у червні 1963 р., коли під час його позачергового приїзду (з метою прояснення румунської позиції щодо перспектив економічного співробітництва в рамках РЕВ) відбувається бурхлива перепалка між лідерами двох країн². Один із скандалів у радянсько-румунських відносинах тих років безпосередньо зачіпав територію України. Йдеться про так званий «план Валєва» – публікації навесні 1964 р. у малотиражному радянському науковому виданні статті економо-географа Е. Б. Валєва, в якій

¹ Так, у звіті радянської делегації письменників, яка відвідала Румунію у серпні 1959 р. у зв'язку з ювілеєм подій серпня 1944 р., коли було усунуто диктатора Антонеску і країна порвала з нацистською Німеччиною, наводиться скарга одного з румунських функціонерів: напевно, ваші газети так мало пишуть про Румунію, тому що в нас все спокійно, а якби у нас сталося щось подібне до угорських подій, то на нас відразу звернули б більше уваги (RGALI, F. 631, op. 26, d. 2423).

² Пізніше, у жовтні 1964 р., під час усунення Хрущова соратники з керівництва КПРС пригадали йому цей епізод як приклад невміння вести нормальний діалог із взаємоповагою з керівниками соціалістичних країн (Prezidium CzK KPSS 2003, 865).

пророблялася ідея формування нижньодунайського економічного регіону, що включає деякі території як двох союзних республік СРСР (Української РСР і Молдавської РСР), так і Румунії і Болгарії. У Румунії цей проект дав привід для досить гучної пропагандистської кампанії¹. В результаті газета «Известия» для того, щоб створити більш сприятливу атмосферу радянсько-румунської зустрічі на високому рівні, не згадуючи статті Е. Валева, виступила з критикою деяких абстрактно-схоластичних концепцій радянських учених, які не враховують всього комплексу проблем, з якими доводиться мати справу під час вироблення планів економічної інтеграції країн-членів РЕВ (Bogomolov 1964).

Радянсько-румунські розбіжності, що зростали, не обмежуються економікою. На квітневому пленумі ЦК Румунської робітничої партії 1964 р. ухвалюється Декларація РРП з питань міжнародного комуністичного та робітничого руху – програмний документ, в якому знайшли відображення базові засади румунської зовнішньої політики: суверенітет, рівноправ'я, гарантоване невтручання у внутрішні справи. Якщо в контексті радянсько-китайської суперечки, що поглиблювалася, Декларація прочитувалась як спроба зайняти нейтральну позицію, то в ширшому плані вона була сприйнята (зокрема, західними спостерігачами) як обґрунтування права на непідкорення блоковій дисципліні та тиску з позицій комуністичного глобалізму, на відхід від загальної лінії радянського блоку у разі її суперечності національно-державним інтересам, відповідно, як один із проявів тенденції до посилення поліцентризму в соціалістичному таборі та світовому комуністичному русі.

¹ У журналі «Економічне життя» («Viața economică») 12 червня 1964 р. один з провідних румунських економістів К. Муржеску розцінив публікацію статті як провокацію тих сил, які прагнули до порушення суверенітету та утиску територіальної цілісності Румунії шляхом створення деяких наддержавних органів, які намагалися втручатися у внутрішні справи країни всупереч її інтересам. Головний пафос його виступу полягав у тому, що ніяк не можна дозволити іноземним вченим при розробці своїх далеких від реальності проєктів «креслити своїм олівцем по карті нашої батьківщини», думаючи лише про те, щоб, не спитавши нас, приєднати наші території до якогось економічного регіону, після чого диктуватимуть нам, як ці регіони розвивати. Інтерпретація Муржеску конкретних пропозицій Валева була некоректною та досить демагогічною. Див: (Pokivailova 2013, 185–192).

Вже починаючи з 1963 р. Румунія, хоч і обережно, але демонструє союзницьку нелояльність. Так, 4 жовтня 1963 р. у Нью-Йорку, у дні роботи чергової сесії Генасамблеї ООН, її міністр закордонних справ Корнеліу Менеску мав таємну зустріч із держсекретарем США Діном Раском. Румунський уряд, говорив він, не був заздалегідь поінформований про плани розміщення радянських ракет на Кубі і, відповідно, не міг вплинути на прийняття цього рішення. Тому Румунія, хоч і є союзником СРСР, не може разом із СРСР нести відповідальність за всі наслідки цього кроку. Менеску від імені свого уряду закликав США у разі виникнення в майбутньому аналогічної ситуації, здатної призвести до війни, розглядати Румунію як нейтральну державу, не спрямовуючи проти неї воєнний удар (Garthoff 1995, 111).

До 1964 р. радянсько-румунські розбіжності набувають і явно небажаного для Москви бессарабського «виміру». Так, починаючи з відвідування Пекіна у березні 1964 р. делегацією на чолі з прем'єр-міністром І. Г. Маурером, на зустрічах румунських функціонерів з Мао Цзедуном зачіпається бессарабське питання. Висловлювання «великого керманіча» про те, що Радянський Союз включив до свого складу території, на які він має менше історичних прав, ніж деякі його сусіди¹, зовсім не викликали заперечень представників румунської компартії, про що були обізнані в Москві². В умовах, коли історична наука почала обслуговувати курс офіційного Бухареста на дедалі більше дистанціювання від Москви, румунська сторона, обстоюючи своє бачення минулого двосторонніх відносин, іноді брала в союзники самого Карла Маркса. Наприкінці 1964 р. була опублікована 20-тисячним тиражом під егідою Румунської академії наук та за редакцією академіка А. Оцетя антологія «К.

¹ Як відомо, міжріччя Дністра і Прута, більша частина якого належала Молдавському князівству, увійшло до складу Російської імперії за підсумками російсько-турецької війни 1806-1812 рр. відповідно до Бухарестського мирного договору 1812 р. Незабаром ця земля втратила будь-яку автономію, утворивши Бессарабську губернію з центром у Кишиневі. У 1918 р. анексована Румунією, у 1940 р. приєднана до СРСР відповідно до радянсько-німецьких домовленостей про поділ сфер впливу. За підсумками Другої світової війни – знову у складі СРСР (двох союзних республік: Молдавської РСР та Української РСР).

² Це питання знайшло відображення у записах засідань Президії ЦК (Prezidium CzK KPSS 2003, 859).

Маркс. Записки о румынах». У наведених у ній витримках зі спадщини Маркса містилася різка критика експансіоністської політики царської Росії на Балканах, що напряму (порушуючи раніше існуючі табу) підводило читача до думки про несправедливість приєднання в 1812 р. Бессарабії до Російської імперії, а значить і про історичні права, що зберігаються за Румунією на ці землі. Хоча ця публікація і не призвела до відкритої полеміки з радянської сторони, оскільки збіглася з прийнятими Москвою після відставки Н. С. Хрущова спробами (втім, досить неефективними) покращити двосторонні відносини, вона передбачила радянсько-румунські «війни історичної пам'яті», які розгорнулися десятиліттям пізніше, у 1970-ті роки. На той час Румунія вже була явним дисидентом у соціалістичній співдружності, не підтримавши ні позицію Москви та більшості її союзників у зв'язку з «шестиденною війною» 1967 р. на Близькому Сході, ні серпневу інтервенцію 1968 р. у Чехословаччині.

Чим далі, тим більше вибудовування відносин Радянського Союзу з Румунією мало зважати на необхідність постійно повертатися у зв'язку з питанням про Бессарабію до обґрунтування позитивної ролі приєднання цього краю до Росії – це сприймалося в Москві все більш серйозно, по-суті – як захист територіальної цілісності СРСР від несправедливих «посягань» партійних ідеологів та пов'язаних із ними істориків сусідньої соціалістичної країни. Завдання протидії розповсюдженню у відкритій румунській пресі уявлень, що перебували в надто явній суперечності з офіційними радянськими трактуваннями спірних проблем загального минулого у російсько-румунських, українсько-румунських, радянсько-румунських відносинах, входили до кола обов'язків радянських дипломатів, які працювали в Бухаресті. Критичне вивчення історичної літератури (наукової, публіцистичної і навіть художньої), що публікується в Румунії, займало досить значне місце в їх діяльності. У березні 1980 р. посол СРСР в Румунії член ЦК КПРС В. І. Дрозденко (відомий в Україні партійний функціонер, який у минулі роки обіймав посади першого секретаря Київського міськкому, обкому КПУ, секретаря ЦК КПУ, що входив до політбюро ЦК КПУ) цілком відверто заявив своєму співрозмовнику, члену

політвиконкому ЦК Румунської компартії В. Казаку, що питання про висвітлення румунськими істориками тих чи інших проблем спільного минулого «має не стільки історичне, скільки політичне значення», адже «йдеться не про різне трактування деяких історичних питань, а про матеріали, в яких завуальовані територіальні претензії до Радянського Союзу і робляться спроби поставити під сумнів правомірність державної приналежності частини території МРСР та України до Радянського Союзу» (Запис бесіди опубліковано: Stykalin 2017).

Румунські функціонери відповідали на ці закиди черговими запевненнями в тому, що не може йтися про територіальні претензії з румунського боку. Адже, зрештою, і Румунія підписала в 1975 р. заключний акт гельсінкської наради з безпеки та співробітництва в Європі, що включав положення про непорушність існуючих кордонів, а 2 червня 1976 р. Чаушеску в одному з публічних виступів прямо заявив про відсутність у офіційного Бухареста територіальних претензій до будь-кого (ця заява була дуже позитивно зустрінута в Москві, що створило сприятливу атмосферу для поїздки Чаушеску до СРСР, у перебігу якої він вперше й востаннє відвідав і Радянську Молдавію). Йшлося, як це постійно підкреслювалося румунською стороною, лише про відновлення в наукових працях історичної правди, проте готовність румун відстоювати свою принципову позицію щодо бессарабського питання говорила сама за себе: «Ми знаємо, яка істина в цьому питанні!» – вигукнув Казаку під час бесіди з радянським послом. Не тільки широкою румунською громадською думкою, але все більшою мірою і бухарестською партійною елітою Бессарабія сприймалася як невід'ємна складова частина румунського «національного простору» (“spațiul românesc”), втрачена внаслідок військових невдач та несприятливих для Румунів геополітичних змін.

Румунські співрозмовники радянських дипломатів висували претензії у відповідь. Особливе невдоволення висловлювалось у зв'язку з характером висвітлення у радянських публікаціях проблем міжвоєнної історії: чому у вас увесь час «говорять про якусь румунізацію» стосовно Бессарабії тих років, а

«кого ми румунізували – румун»? – іронічно запитував Казаку радянського посла. Румунська сторона була особливо послідовною саме в невизнанні радянського проекту штучного конструювання в Молдавській РСР самостійної молдавської соціалістичної нації. Все більш критичним ставало ставлення румунської історіографії і до стратегії Комінтерну стосовно Румунії, особливо його резолюцій 1920-х років, в яких називалася незаконною румунська окупація Бессарабії в 1918 р. і містилося положення про національну дискримінацію в 1920-ті – 1930-ті рр. бессарабських молдован. В історичній літературі, хоч і обережно, але набуває розвитку теза про широку присутність у румунській компартії чужої національним інтересам агентури (не в останню чергу угорської), націленої на розвал Великої Румунії, яка пізніше стає спільним місцем румунської історичної науки посткомуністичної епохи.

Спроби заявити про належність Бессарабії до румунських історичних земель, іншими словами, вже все менш завуальоване прагнення ідеологів і пропагандистів режиму Чаушеску нагадати вкотре про історичні права Румунії на володіння цією провінцією викликали в Москві тим більше роздратування, що означали по суті ревізію не тільки утвердженого в радянській історіографії ставлення до подій початку ХІХ ст. (приєднання цього краю до Російської імперії в 1812 р.), а й прийнятих, офіційних оцінок ролі СРСР під час деяких етапів Другої світової війни (йдеться, зокрема, про входження Бессарабії та Північної Буковини до складу СРСР влітку 1940 р.)¹. Це сприймалося значно серйозніше, вже не просто як порушення якоїсь джентльменської домовленості не ворухити минуле у двосторонніх відносинах, мусуючи старі образи, а як справжнє святотатство. У свою чергу, у Бухаресті вважали, що в Радянському Союзі були схильні принижувати заслуги Румунії у перемозі над нацизмом після її розриву з Німеччиною в серпні 1944 року.

¹ Див. у зв'язку з цим підготовлену в 1972 р. для апарату ЦК КПРС записку «Про тенденційне висвітлення питань історії Другої світової війни та історії Комінтерну в роботах румунських істориків» (RGANI, F.5, op.64, d.110). За версією деяких румунських істориків, антинаціональна лінія Комінтерну належала до факторів, що підштовхували королівську Румунію від час пошуків союзників до зближення з нацистською Німеччиною.

Саме розбіжності щодо оцінки ролі Червоної Армії та СРСР у Другій світовій війні піднялися в 1970-ті роки до рівня чинника, який реально сприяв погіршенню міждержавних відносин. Через серйозні розбіжності як у питанні молдавського радянського «національного проекту», так і в оцінках деяких ключових подій історії ХХ ст., Радянський Союз у роки брежнєвського правління по суті опиняється на межі ідеологічної війни з одним зі своїх союзників по Варшавському договору, яка могла будь-якої миті (і це було вкрай небажано для Москви) спалахнути і виплеснутися на поверхню у вигляді запеклої полеміки, як це сталося у відносинах між КПРС та КПК на початку 1960-х років. Таких проблем Радянський Союз у той час не мав більше з жодною країною, крім Китаю та Японії, а в Європі – з жодною з сусідніх держав. Зрозуміло, що вибудовування відносин з Румунією в рамках соціалістичної співдружності належало до дуже непростих завдань радянської зовнішньої політики, які при цьому вимагали активного використання історичної аргументації.

Не викликали подиву постійні звернення Л. Брежнєва та Н. Чаушеску у ході своїх зустрічей до проблем висвітлення у пресі двох країн спірних моментів в історії їхніх взаємин, як і заклики радянського лідера до румунів «раз і назавжди покінчити з подібними публікаціями», щоб уникнути (на радість імперіалістів) публічної полеміки між "братерськими партіями" (Buga 2013, 326-339, 352–356). До речі, з радянської сторони під час переговорів намагалися домовитися про якісь «правила гри». Так, уже згаданий Дрозденко говорив своєму співрозмовнику В. Козаку в березні 1980 р.: адже ми ж не пишемо в радянських виданнях, що в Румунії живуть молдавани, маючи на увазі мешканців м. Яси та всієї запрутської Молдови, бо ми не хочемо завдавати труднощів Румунії, створювати у румунських друзів враження існування територіальних суперечок, яких між двома союзними соціалістичними країнами насправді немає і бути не може. Ось і ви, закликав посол румунського партфункціонера, не називайте наших молдаван румунами. Показово, що Дрозденко не сперечався з реплікою Козаку про те, що молдавани

в румунській Молдові є румунами. Постановка питання про молдаван у Румунії справді була табуїрована в радянській літературі. У Москві реально розуміли, що, за всієї єдності історичних традицій, в Румунії, на території, що колись належала Молдавському князівству, відсутня будь-яка основа для молдавського сепаратизму, яка могла би послужити інструментом тиску на бухарестську владу.

Стан радянсько-румунських відносин неминуче вів до перегляду пріоритетів у тематиках історичних та історико-культурних досліджень. У 1961 р. в Москві під академічним грифом було опубліковано монографію молодого, а згодом відомого історика В. М. Віноградова «Россия и объединение румынских княжеств». Ця книга цілком вписувалася в загальний тренд радянської історіографії, що наголошувала на визвольній місії Росії на Балканах. Водночас процес об'єднання наприкінці 1850-х років Дунайських князівств (Молдови та Валахії), підтриманий на той час і Росією, був показаний у ній як природний процес створення національної держави внаслідок об'єднання низки малих державних утворень та складання на цій основі єдиної нації (як це відбувалося в ті ж самі десятиліття в Німеччині та Італії). Ніякого протиставлення молдаван румунам, волахам, що утвердилося в пізнішій історичній літературі, у Віноградова в 1961 р. не було, а саме Молдавське князівство розглядалося по суті як феномен румунської національної державності¹. Про позитивний вплив ідей національного єднання на розвиток румунської культури, появу у ній шедеврів, здатних стати найважливішою частиною культурної спадщини не тільки румунів, але й радянських молдаван, неодноразово писав у ті роки московський літературознавець і перекладач румунської літератури Ю. А. Кожевников (Кожевников 1962). Це викликало заперечення (здебільшого з боку партійних пропагандистів МРСР, покликаних

¹ Доречно послатися і на свідчення відомого молдавського історика І. Е. Левіта: «Ми вважали неправомірним обіляти і прославляти реакційних молдавських бояр, які не бажали об'єднання суто через страх втратити свою політичну владу і виступали проти будь-яких прогресивних реформ, та оголошувати їх істинними патріотами, а уніоністів (багато з них були активними учасниками революції 1848 р. у князівствах), прихильників перетворень – антипатріотами» (Levit 2014, 213).

захищати концепцію будівництва молдавської соціалістичної нації як частини радянської багатонаціональної спільності), але до середини 1960-х років, за великим рахунком, не змінювало загальної ситуації з вивченням у СРСР румунської історії та культури. Лише після того, як з'ясувалося, що румунська партійно-державна еліта ностальгує за Бессарабією, теми, пов'язані з вивченням національної єдності румунів, визнаються неактуальними і відходять на другий план; за нових умов треба було наголошувати не на тому, що об'єднувало румун (волохів) і молдаван, а на молдавській специфіці, в тому числі своєрідності молдавських державних традицій. Звісно, особлива відповідальність щодо цього покладалась на історичну науку Молдавської РСР. Саме історики і – ширше – працівники ідеологічного фронту цієї республіки опиняються на передньому краї в прихованих радянсько-румунських зіткненнях історичної пам'яті, коли за відсутності прямої полеміки з обох боків викладалися версії деяких історичних подій та процесів (входження Бессарабії до складу Російської імперії у 1812 р., її анексія Румунією у 1918 р., політика королівської Румунії щодо молдаван Бессарабії у міжвоєнний період, приєднання Радянським Союзом Бессарабії та Північної Буковини у 1940 р., роль Румунії у Другій світовій війні), які різко відрізнялися одна від одної, були погано сумісні, а часом – й абсолютно протилежні.

Починаючи з середини 1950-х років, в умовах хрущовської «відлиги», між Румунією та Радянською Молдавією налагоджуються досить тісні культурні зв'язки (включаючи широку підписку в Кишиневі на румунські видання), і незважаючи на реальне посилення румунського культурного впливу на титульне молдавське населення МРСР (Sojocaru 2014), в індоктринації радянських молдаван румунофільськими ідеями спочатку не бачили надто серйозного зовнішньополітичного виклику. Ситуація змінилася 1965 р. З одного боку, у Москві дедалі більше стають зрозумілими реальні настрої бухарестської еліти щодо Бессарабії. З іншого боку, в МРСР до середини 1960-х років активізується румунофільський рух серед національної творчої інтелігенції під гаслами єдності молдавської та румунської культури, що

особливо виявилось на з'їзді письменників Радянської Молдавії восени 1965 р. За цих умов культурні та гуманітарно-наукові зв'язки МРСР з Румунією все більше обмежуються, а радянські молдавські історики отримують завдання дедалі більше концентруватися на темах, що набувають гострого політичного звучання у світлі необхідності протиставити версіям румунської історіографії погляди, які обґрунтовують більше історичне право СРСР на володіння Бессарабією. Йшлося про вивчення не тільки багатогранного російського впливу на розвиток Молдови та її культури протягом кількох століть, а й формування під цим впливом особливої молдавської ідентичності, відмінної від румунської. При цьому, як випливає з багатьох документів (і зокрема, записок, адресованих у Москву в ЦК КПРС з партійних органів Молдавської РСР), ідеологічні працівники Радянської Молдови, відчуючи початкову вразливість своїх установок з огляду на інтерес, що все активніше пробуджувався серед освічених молдаван до історії та культури своїх запрутських одноплемінників, які говорять тією ж мовою, займали, як правило, більш наступальну порівняно з центром, з Москвою (а в деяких випадках і відверто алармістську) позицію (Negru 2013). Так, у підготовленому у лютому 1980 р. в Інституті мови та літератури АН Молдови відгуку на монографію Ю. А. Кожевнікова «Епоха романтизму в румунській літературі» (М., 1979) йшлося про неприпустимість забувати той факт, що багато класиків румунської літератури були і молдавськими письменниками. Як зазначалося далі, московські дослідники, літератори, видавці іноді в хибному світлі трактують питання молдавсько-румунської культурної спільності, виводячи із спільності мови спільність національної самосвідомості румунів і молдаван: «існуюча незгодженість робить погану послугу культурному будівництву народу», а тому в усіх наукових центрах країни має бути встановлений «єдиний підхід до цього винятково важливого питання не лише в культурному, а й у політичному аспекті» (AOSPRM, F.51, in 52, d.73, f.12- 13)¹.

¹ До реалізації цього єдиного підходу, який проектував на багатомісячну історію уявлення про особливість молдавського етносу, відмінного від румунів, були залучені й українські радянські історики (Istorigeskie korni

Розбіжності в розумінні етнічної сутності бессарабських молдаван (чи можна вважати їх румунами?) залишалися каменем спотикання при спробах налагодити продуктивний радянсько-румунський діалог на різних рівнях. Як впливає з документів, при всіх проблемних моментах у двосторонніх відносинах контакти населення прикордонних районів Румунії та СРСР (зокрема, Радянської Молдавії) були на межі 1970-х – 1980-х років досить інтенсивні, мали місце регулярні поїздки делегацій місцевих партійних функціонерів, господарських працівників, передовиків виробництва і навіть спортсменів, самодіяльних колективів тощо. Як читаємо в одному зі звітів, очільник делегації румунських партпрацівників, яка відвідала Радянську Молдавію наприкінці 1980 р., «у бесіді неодноразово наголошував, що незалежно від відносин між керівниками держав (тобто СРСР та СРР) зрештою народ вирішує свою долю, тому ми повинні зміцнювати дружбу між нашими народами» (АОСПРМ, F.51, in.52, d.106, f.36). У звітах про відвідування делегаціями Молдовської РСР прилеглих румунських повітів (упорядники яких, як правило, реагували на будь-які антирадянські прояви сторони, що приймала, і особливо на розбіжності з питання про право Румунії на Бессарабію) в 1980 р. домінували відгуки про те, що радянських гостей зустрічали дружньо та гостинно, з румунського боку висловлювалися побажання щодо покращення міждержавних відносин, розширення та поглиблення взаємовигідного економічного та культурного співробітництва (АОСПРМ, F.51, in.52, d.106, f. 4, 14, 18). Водночас принципові відмінності в історичному вихованні, сформованих школою та ЗМІ уявленнях про історію Румунії, роль Румунії у Другій світовій війні, про сутність бессарабського питання, про культурно-мовні відмінності румунів та молдаван, про право самостійної молдавської нації на існування породжували взаєморозуміння. Гостям з СРСР, судячи з численних звітів, що зберігаються в Кишиневі у фондах ЦК компартії Молдовської РСР, дещо різало вухо саме слово «Бессарабія» стосовно Радянської Молдови, у музеях міст Яси і Ботошані

кидалися у вічі, викликаючи відповідну реакцію, карти Великої Румунії 1920-х – 1930-х років, що включали міжріччя Дністра і Прута. Викликали обурення трактування переходу Бессарабії під румунську юрисдикцію в 1918 р. як такого, що відбувся на плебісцитній основі «великого національного возз'єднання» (нехай іноді супроводжувалися посиланнями на цитати з робіт В. Леніна про право народів на самовизначення), так само як і замовчування визвольної місії Червоної Армії 1944 р. Не подобалося їй коли румунські співрозмовники ставили під питання існування особливої молдавської мови, ставили під сумнів право на формування молдавської соціалістичної нації. У музеї Міхая Емінеску в Ботошані радянські гості висловлювали подив, чому обходила стороною належність великого поета до молдавського народу (цьому їх навчали у школі). Траплялися і гострі конфлікти, коли музейні екскурсоводи в присутності ветеранів війни (а таких було достатньо і серед етнічних молдаван) виправдовували, нехай навіть обережно і не голосно, напад Румунії на СРСР у червні 1941 р. необхідністю повернути втрачені в 1940 р. споконвічні румунські землі.

Навіть у моменти посилення напруженості у відносинах з Румунією радянська сторона тривалий час всіляко уникала відкритої полеміки¹. Непряма критика позиції румунських істориків містилася у статтях з аналізом західної історіографії з приводу спірних проблем історії радянсько-румунських відносин новітнього часу (Lebedev 1967). Крім того, радянська історіографія незмінно

¹ У резолюції на вищезгадану записку 1972 р. «Про тенденційне висвітлення питань історії другої світової війни та історії Комінтерну в працях румунських істориків» було вирішено за доцільне підготувати низку нових публікацій з історії Комінтерну, про його роль у згуртуванні світового комуністичного руху, підготовці кадрів тощо, з тим, «щоб, не вступаючи у відкриту полеміку, розкрити сутність тих питань, які зустрічають неправильне тлумачення у румунських істориків» (RGANI, F.5, op.64., d.110, l.152). Див. у тій же справі відгук істориків В. М. Віноградова та А. А. Язькової (1972) на книгу відомого румунського історика К. Джуреску, в якій, на думку радянських фахівців, «ціла низка питань історії країни з найдавніших часів до створення у 1918 р. так званої Великої Румунії трактується на кшталт румунської буржуазної історіографії». Як вважали укладачі відгуку, публікувати рецензії на цю книгу в радянських історичних журналах було б недоцільно, оскільки це призвело б до полеміки між істориками двох країн. Відгук був підготовлений у зв'язку з запитом з ЦК КП України, який надійшов в апарат ЦК КПКС про те, наскільки доцільно реагувати на це видання.

приділяла увагу висвітленню саме «світлих сторінок» в історії двосторонніх відносин, наприклад, спробам зближення СРСР та Румунії у 1930-ті роки та контактам міністрів закордонних справ двох держав, М. М. Литвинова та М. Титулеску, з метою створення системи колективної безпеки в Європі. Щоправда, і тут радянські історики давали більш критичні оцінки політики міжвоєнної Румунії, які загалом розходилися з версіями їхніх румунських колег (Шевьяков 1982). Як би там не було, цей підхід ухилитися від прямої полеміки з румунами мав бути переглянутий, коли надійшла інформація про посилену підготовку режиму Чаушеску до чергового XV Міжнародного конгресу історичних наук, що мав пройти в Бухаресті у серпні 1980 р.

Адже цілком очікуваним було використання румунською стороною трибуни форуму для донесення неприйнятних для радянської науки історичних концепцій та уявлень до ширшого кола західних гуманітаріїв. Ця нова наступальна тактика знайшла відображення в рекомендаціях радянським історикам, відрядженим для участі в Міжнародному конгресі історичних наук¹.

Ставлячи цю подію в ширший міжнародний контекст, варто мати на увазі, що 1980 рік відносився до досить спокійних і безконфліктних у розвитку радянсько-румунських відносин. Економічні труднощі, які переживала Румунія, і прагнення не допустити (в ім'я збереження громадського спокою) занадто різкого, вибухонебезпечного падіння життєвого рівня населення змусили румунський уряд влітку 1980 р. стати на шлях пошуку нових позик, планувалося, зокрема, отримати у Міжнародного банку реконструкції та розвитку позику в 325 млн доларів. Це викликало чимало питань з боку міжнародних кредиторів; Міжнародний валютний фонд запитав інформацію

¹ Див. записку посольства СРСР (січень 1980 р.), підписану 1-м секретарем посольства М. Мунтяном (згодом професором МДІМВ та Дипакадемії МЗС РФ), «Про деякі нові тенденції в румунській історичній науці у зв'язку з підготовкою в СРР до 2050-ти річчя першої дакської централізованої держави та підготовкою в Румунії всесвітнього конгресу істориків» – примірник, спрямований на ознайомлення ЦК компартії Молдовської РСР (АОСПРМ, F.51, in.54, d.7, f.13-19). Як зазначалося в записці, «радянським учасникам конгресу істориків має бути рекомендована активна лінія поведінки, яка дозволяє використати наш потенціал для викриття неспроможності румунського підходу».

про стан румунської економіки та фінансів, виникли сумніви щодо кредитоспроможності країни; у Бухаресті мали дати звіт про перебіг виконання зобов'язань щодо погашення раніше взятих кредитів. Хоча проблему з отриманням нових позик в основному вдалося владнати, залежність румунської економіки від кон'юнктури цін на нафту тільки посилилася. Наприкінці 1980 р. зовнішній борг перевищив суму 10 млрд доларів, що демонструвало проблеми в економічному становищі країни. Все більша частина бюджету мала йти на погашення зовнішніх позик. В умовах, що склалися, не мало жодного сенсу сваритися і з Москвою, й з іншими партнерами по РЕВ і ОВД. Відсутність публічного засудження Румунією (дисидентом у соціалістичному співтоваристві) радянської військової акції в Афганістані багато в чому пояснювалося підвищенням економічної залежності від СРСР. Більше того, у цей період з боку Чаушеску виявилось певне підвищення інтересу до зовнішньоторговельного співробітництва у рамках РЕВ. Тож великого прагнення педалювати розбіжності з СРСР у керівництва румунської компартії в цей час не було. Однак знаючи чутливість громадської думки в самій Румунії щодо бессарабського питання, у Бухаресті зберігали послідовність, у жодному разі не бажаючи публічно визнати за СРСР більше історичне право на Бессарабію, ніж за Румунією. Будь-які поступки тут суперечили базовим ідейним настановам румунського націонал-комуністичного режиму, який заради збереження своєї соціальної бази вміло розігрував національну карту. Абсолютно неприйнятними з румунської точки зору були й спроби формування самостійної молдавської радянської нації, яка б позиціонувала себе такою, що продовжує певні традиції румунської національної державності і, зокрема, такого її феномену як Молдавське князівство.

Отримавши право на проведення у своїй країні 10–17 серпня 1980 р. найважливішого міжнародного форуму істориків, що проходив кожні п'ять років, режим Чаушеску сприйняв підготовку конгресу та участь у ньому румунських істориків як найважливіше загальнодержавне завдання –

ідеологічне, пропагандистське, зовнішньополітичне¹. Відповідно до отриманого згори завдання румунські історики, виступаючи «єдиним фронтом» і користуючись усіма можливостями господарів конгресу, повинні були у своїх включених до програми виступах, у ході дискусій і не в останню чергу в друкованій продукції, що розповсюджується на конгресі, донести до світової історичної спільноти певні погляди на історію Східної та Південно-Східної Європи, її окремих регіонів, на складні взаємини румунів із найближчими сусідами, насамперед угорцями, болгарами та українцями.

Справа тут аж ніяк не обмежувалася викладом румунської офіційної позиції з дискусійних питань, пов'язаних з переділом у різні епохи міждержавних кордонів, з історією таких поліетнічних історичних провінцій як Бессарабія, Буковина, Трансільванія, Добруджа (і відповідно обґрунтуванням історичних прав Румунії на деякі землі сусідніх держав, зокрема Бессарабію та Північну Буковину). У суперечках з угорськими істориками треба було відстоювати так звану «теорію континуїтету», тобто позиції про безперервність проживання східнороманського населення в Карпатсько-Дунайському регіоні ще з часів Римської імперії. Належну увагу передбачалося приділити виявленню не тільки римського, але й дакського коріння румунської державності та культури.

1980 був оголошений урядом Румунії роком 2050-річчя заснування дакської централізованої держави, і на проведену з цього приводу напередодні конгресу, 8–9 серпня велику конференцію, організовану Румунською академією, було запрошено низку авторитетних західних учених, знавців античного світу, делегатів міжнародного конгресу істориків. В умовах з кожним роком все зростаючого культу особистості Чаушеску в приурочених до цього ювілею публікаціях відзначалася певна спадкоємність від національних

¹ Див. виступ Чаушеску 27 травня на нараді у зв'язку з підготовкою конгресу (Roman 2011). Див. також (Filipescu. 2016). Дослідники зазначають, що всі тексти румунських істориків, представлені конгресу, були заздалегідь вивчені у партійно-пропагандистських інстанціях, а зали засідань конгресу були наповнені секуристами у цивільному.

вождів та героїв епохи даків – Бурібісти та Дечебала до лідера сьогоднішньої Румунії, «генія Карпат»¹. Стародавня Дація, що значною мірою розташовувалася на території сучасної Румунії, позиціонувалася як третій поруч із Стародавніми Грецією і Римом центр античної цивілізації та культури, який мав міжнародне значення. Проведення витоків румунського етногенезу і національної державності з більш ніж 2000-річної глибини (на пленарному засіданні конгресу в день його відкриття з великою доповіддю про румунський етногенез виступив голова національного комітету істориків Румунії академік Ш. Пашку) створювало основу для тверджень ідеологів та істориків про перевагу «культурної моделі» та державної традиції румунів, що сягає даків і римлян, над традиціями та культурними моделями слов'ян та угорців. Більше того, у періодиці з'являлися твердження про те, що саме румуни, їхні державні утворення ставали в різні епохи перешкодою, яка стримувала експансію мадяр та слов'ян, здатну створити загрози для західної цивілізації².

У записці посольства СРСР у Бухаресті у зв'язку з підготовкою конгресу істориків містилися конкретні рекомендації для радянських (зокрема з України

¹ У радянських дипломатичних повідомленнях 1980 року постійно наводилися свідчення культу особистості Чаушеску, що набував величезних масштабів. Так, у провінційних музеях всі стіни були розписані цитатами з його промов, розтиражовані світліни часів революційної юності. У численних публікаціях літа 1980 р., присвячених 15-річчю його обрання генеральним секретарем компартії, і на приурочених до цієї річниці конференціях сама ця дата розглядалася як одна з ключових в історії країни, початок «золотого століття», адже, за офіційною версією, саме за минулі роки румунська національна державність і культура отримали на основі соціалізму «нову самосвідомість», набули «другого дихання», що дозволило завдяки генію Чаушеску як теоретика-марксиста вивести Румунію на найпередовіші світові рубежі. Оспівування заслуг Чаушеску оголошувалося органічною потребою нації, з часів Бурібісти і Дечебала, господарів Штефана Великого і Міхая Хороброго, яка вшановувала своїх героїв і вождів – не через страх перед тиранами та невігластва мас, як це було властиво східним народам, а цілком усвідомлено. Див. підготовлений у посольстві СРСР в Бухаресті огляд румунської преси за 1980 р. (AOSPRM, F. 51, in.56, d.1, f.28-39).

² Як зазначалося в одній з ювілейних публікацій, хоча «дако-римський корпус» румунської нації і не вдалося вберегти від «слов'янського прориву» VI – VIII ст., забезпечивши цим «чистоту раси», все-таки збереження успадкованої від Римської імперії мови, на якій були зафіксовані «найвищі досягнення людського генія свого часу», дозволило румунам посісти особливе місце у Східній Європі (AOSPRM, F. 51, in.56, d.1, f.28-39). На походженні румун від стародавніх даків наголошувалося в оновлених експозиціях усіх історичних музеїв.

та Молдови) істориків, членів делегації СРСР на конгресі. У посольстві вважали за доцільне, щоб усі радянські учасники незалежно від їхніх доповідей отримали належну політінформацію про сучасну Румунію, її внутрішню та зовнішню політику, особливий курс у рамках РЕВ та Організації Варшавського договору, про стан радянсько-румунських відносин. Це дозволило б їм краще підготуватися до того, щоб у необхідних випадках давати відсіч неприйнятним концепціям румунських істориків. У записці містилася пропозиція, щоб радянські історики у суперечці з румунами координували свої позиції з істориками Угорщини та Болгарії, «враховуючи відому антиугорську та антиболгарську спрямованість деяких концепцій у сучасній історичній науці СРР» (AOSPRM, F.51, in.54, d.7, F.13-19)¹.

Конгрес істориків пройшов, однак, без серйозних ексцесів, здатних затьмарити радянсько-румунські відносини (можна припускати, що і румунські історики, покликані донести свою позицію до міжнародної громадськості, були проінструктовані уникати явних скандалів). Взагалі увага Чаушеску та його оточення у серпні 1980 р. була дедалі більше прикута не до конгресу, який став зручним приводом для утвердження румунських поглядів історію, а до сучасних йому подій, що відбувалися в Польщі, тобто до страйків у Гданську. Занадто великий був страх, що румунські робітники почнуть наслідувати польський приклад. Підстави для побоювань, безумовно, були – тенденцію до зниження життєвого рівня, що намітилася наприкінці 1970-х років (особливо після руйнівного землетрусу в березні 1977 р.), неозброєним оком помічали члени делегацій, які приїжджали до Румунії з СРСР по міжпартійному обміну. «Порівняно з 1974 і навіть 1978 роком, коли керівник нашої групи відвідав Ботошанський повіт, спостерігається гостра нестача деяких продовольчих товарів (м'ясо, олія, цукор), довгі черги в продуктових магазинах», – наголошувалося в записці секретаря Фалештського райкому КППС у ЦК КП Молдавської РСР (грудень 1980 р.) (AOSPRM, F.51, in.54, d.106, f.35). Увагу

¹ У той же час були визнані недоцільними будь-які дії, які б сприяли зближенню румунських істориків із західними.

привертав дефіцит бензину, що викликало подив у країні з розвиненою нафтопереробною промисловістю. Однак у дні, коли у Гданську формувався страйковий комітет, Чаушеску дозволив собі закотити грандіозний бенкет для учасників всесвітнього конгресу істориків. Столи, що вражали розмаїттям страв, були покликані продемонструвати інтелектуалам-гуманітаріям з усього світу процвітання соціалістичної Румунії¹.

Втім, фанфари, що лунали на тлі гданських страйків, не надто адекватно відображали реальний настрій Чаушеску та його оточення. У керівництві партії усвідомлювали, що в країні є (нехай поки що слабкі) сили, які явно не проти перенесення в Румунію польського сценарію і лише чекають зручної нагоди для того, щоб спрямувати вектор розвитку країни в аналогічному напрямку. А отже, обрати страйки інструментом тиску на владу. Ключова країна радянської сфери впливу – Польща – переживала системний збій, який міг негативно позначитися на функціонуванні інших компонентів тієї ж системи соціалізму, включаючи Румунію, де публічні прояви невдоволення вже йшли не лише від вузького кола дисидентської інтелігенції, а й від робітничого класу (страйк шахтарів у Долині Жіу в серпні 1977 р., спроба створити незалежну профспілку у 1979 р., що завершилася арештом її ініціаторів).

Після смерті у листопаді 1982 р. Л. І. Брежнєва його наступник Ю. В. Андропов, який раніше займав жорсткішу позицію щодо політики Чаушеску, санкціонує дозовану критику в радянській пресі ідеологічних засад (Ваграмов 1983, 18–19) та політичної практики румунського націонал-комунізму. Це позначилося і на більш гострій реакції у зв'язку з висвітленням у Румунії (не лише у публіцистиці та в історичних дослідженнях, але й у художній літературі) проблем історії Другої світової війни. Особливо жорстка публікація з'явилася в травні 1983 р. в «Літературній газеті» у зв'язку з романом, що вийшов у Румунії, під авторством одного з найвизначніших ідеологів режиму Д. Попеску. Сповіді головного героя роману, що описує жорстокості «радянських азіатів», рецензент порівняв з геббельсівською пропагандою,

¹ Свідчення відомого російського та молдавського історика В. Я. Гросула, учасника конгресу.

також висловивши подив, чому автор книжки жодного разу не сказав про те, по якому такому праву румунські солдати опинилися під Сталінградом (Буіанов 1983, 8)¹.

Прихід до влади М. С. Горбачова та його команди застав Румунію в стані системної кризи, що поглиблювалася. Свого часу, у серпні 1968 р., інтервенція в Чехословаччині стала для румунського лідера Н. Чаушеску гарним приводом продемонструвати як Заходу, так і власним громадянам незалежність перед Москвою. Тактика мала тимчасовий успіх: завдяки засудженню акції ОВД він заробив чималий політичний капітал як у внутрішньополітичному (зміцнивши режим своєї особистої влади), так і в зовнішньополітичному плані (так, у серпні 1969 р. Бухарест відвідав президент США Р. Ніксон, який на той момент лише нещодавно приступив до виконання своїх обов'язків). Згодом цей капітал було повністю розтрачено. Поступове посилення жорсткості внутрішньої політики Румунії, посилення до абсолютно грандіозних розмірів культу особистості, зростаюча неплатоспроможність за отриманими кредитами, жорсткі переслідування опозиційно налаштованої інтелігенції (всупереч підписаній у тому числі й Румунією Гельсінкської декларації) – все це завдало в 1970-ті роки сильної шкоди репутації Чаушеску.

Ухвалений курс на скорочення будь-якою ціною зовнішнього боргу був покликаний отримати пропагандистський ефект, навіяти населенню впевненість у життєздатності румунської моделі соціалізму, оптимальності обраного шляху, а іноземних партнерів переконати в надійності зовнішньоторговельних угод з Румунією. Запроваджуються суворі заходи щодо економії електроенергії, налагоджується контроль над споживанням,

¹ Очевидно, що рецензію було опубліковано під псевдонімом. Показово також, що, згідно звітів молдавського Інтуриста, що зберігаються в тому ж кишинівському соціально-політичному архіві, при перетині кордону у румунських туристів у 1980 р. вилучався (і повертався лише при від'їзді з СРСР) роман «Маячня» найбільшого румунського письменника М. Преди, в якому давалася відмінна від радянської версія участі Румунії у Другій світовій війні та, за версією радянських ідеологів, містилося приховане виправдання «східного походу» Антонеску. Сам 58-річний Преди, чий останній, опублікований 1980 р. роман, де містилася критика комунізму, вилучався з бібліотек та з прилавків книгарень, помер у травні 1980 р. у будинку відпочинку письменників, перебуваючи у стані тяжкої депресії.

відбувається відмова від фінансування низки життєво важливих проєктів, скорочення соціальних програм. Стають порожніми полиці магазинів, людям доводиться тугіше затягувати паски, але робити це на тлі будівельної гігантоманії, що набула справді жахливих форм. Були знесені цілі райони історичної забудови Бухареста (зіграв на руку і землетрус 1977 р.), а на їхньому місці починає зводитися безліч гігантських будівель, що мали символізувати імперську міць нової соціалістичної Румунії, яка у своїй ідеології відкрито афішує спадковість державним традиціям даків і Стародавнього Рима. До кінця 1980-х років у країні склалася ситуація, яку в березні 1989 р. з гострим сарказмом прокоментував в інтерв'ю французькій газеті «Ліберасьон» відомий румунський поет Мірча Дінеску – про Румунію як унікальну країну, де навіть бажаючий повіситися від безнадійності існування не може цього зробити, тому що в магазинах немає ані мотузок, ані мила.

Режим Чаушеску було повалено наприкінці 1989 р., а невдовзі, у 1991 р., припинив своє існування й Радянський Союз. Проте зіткнення історичної пам'яті у зв'язку з питаннями, що були спірними в епоху комунізму, продовжуються і навіть загострилися, адже тепер уже не йдеться про дотримання взаємних союзницьких зобов'язань. Ці суперечки залучають до своєї орбіти істориків різних країн, включаючи Україну. З російської сторони вони активізуються, коли у Румунії відбуваються нові спроби хоча б часткового виправдання військового вторгнення до СРСР у червні 1941 р.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Anton, M. 2007. *Ieșirea din cerc. Politica externă a regimului Gheorghiu-Dej*. [To get out of the circle. The foreign policy of the regime of Gheorghiu-Gej]. București: Institutul Național pentru studiul totalitarismului, 225 p. (In Romanian).

AOSPRM – Arhivă Organizațiilor Social-Politice a Republicii Moldova [The Archive of the Social-Political Organization of the Republic of Moldova]. Chișinău.

Bagramov, E. 1983. Klassovyi podhod ili eklekticheskaya teoriya faktorov? [Class approach or the eclectic theory of factors?]. *Novoe vremya*, № 16. (In Russian).

Баграмов, Э. 1983. Классовый подход или эклектическая теория факторов? *Новое время*, № 16.

Bogomolov, O. 1964. Glubzhe razrabatyvat' problemy sotrudnichestva stran soczializma [The problems of cooperation between the socialist countries must be worked out deeper]. *Izvestiya*, July 3. (In Russian).

Богомолов, О. 1964. Глубже разрабатывать проблемы сотрудничества стран социализма. *Известия*, 3 июля.

Buga, V. 2013. Pe muchie de cuțit. Relațiile româno-sovietice. 1965–1989. [On the edge of the knife. The Romanian-soviet relations. 1965–1989]. București: Institutul Național pentru studiul totalitarismului, 424 p. (In Romanian).

Buianov, P. 1983. S kulakami na istoriui. Zаметki na polyah romana rumynskogo pisatelya Dumitru Popescu [With fits on history. Marginal notes on the novel of the Romanian writer Dumitru Popescu]. *Literaturnaya gazeta*, May 4. (In Russian).

Буянов, Пимен. 1983. С кулаками на историю. Заметки на полях романа румынского писателя Думитру Попеску. *Литературная газета*, 4 мая.

Cojocaru, Gh. E. 2014. “Dezghetuț” lui N. Hrușciiov și problema Basarabiei. [The Khrushchev „thaw” and the problem of Bessarabia]. Târgoviște: Cetatea de scaun, 272 p. (In Romanian)

Filipescu, I-M. 2016. Între propagandă și interes academic: Al XV-lea Congres internațional de științe istorice [Between propaganda and academic interest: The XV-th congress of the historical sciences]. *Arhivele totalitarismului*. № 1–2, p. 182–191. (In Romanian).

Garthoff R.L., 1995. When and Why Romania distanced itself from the Warsaw Pact. *Cold War International History Project Bulletin*. Woodrow Wilson Washington, International Center for Scholars, Issue 5. Spring 1995 (In English).

Istoricheskie korni svyazei i druzhby ukrainskogo i moldavskogo narodov 1980. [The historical roots of the relations and friendship of the Ukrainian and Moldavian peoples]. Kíyív: Naukova dumka. (In Russian).

Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов. Киев: Наукова думка, 322 с.

Kozhevnikov, Y. 1962. Berezhno odnosit'sya k klassicheskomu naslediyu [The classical heritage must be treated with care]. *Voprosy literatury*, № 1, p.97–121. (In Russian).

Кожевников, Ю. 1962. Бережно относиться к классическому наследию. Вопросы литературы, № 1, с. 97-121.

Lebedev, N. I. 1967. Nekotorye voprosy vneshnepoliticheskoi istorii Rumynii v osveschenii burzhuaaznoi istoriografii [Some questions of the history of the Romanian foreign policy viewed by the bourgeois historiography]. *Novaya i noveishaya istoriya*. № 3, p. 146–153. (In Russian).

Лебедев, Н. И. 1967. Некоторые вопросы внешнеполитической истории Румынии в освещении буржуазной историографии. Новая и новейшая история, с. 146 – 153.

Levit, I. E. 2014. Vospominaniya o moldavskoi Akademii nauk i ee pervom prezidente Y.S. Grosule [The memories on the moldavian Academy of Sciences and its first president Y.S. Grosul]. Tiraspol, b.i., 264 p. (In Russian).

Левит, И.Э. 2014. Воспоминания о молдавской Академии наук и ее первом президенте Я.С. Гросуле. Тирасполь, б.и., 264 с.

Negru, E., Negru, Gh. 2013. “Cursul deosebit” al României și supărarea Moscovei. Disputa sovieto-română și campaniile propagandistice antiromânești din RSSM (1965 – 1989). Studiu și documente. [“The special course” of Romania and the discontent of Moscow. The soviet-romanian dispute and the anti-Romanian campaigns in the Moldavian Soviet Socialist Republic]. Vol. 1 (1965 – 1975). Chișinău, Academia de Științe a Moldovei, 626 p. (in Romanian).

Pokivailova, T. 2013. Ot Gheorghiu-Deja k Ceaușescu. Rumyno-sovetskie otnosheniya: smena veh [From Gheorghiu-Dej to Ceaușescu. The Romanian-Soviet

relations: Change of milestones]. *Moskva i Vostochnaya Evropa*. Neprostye 60-e... Ekonomika, politika, kultura. M.: Institut slavyanovedeniya RAN, p. 177–206. (In Russian).

Покивайлова, Т.А. 2013. От Г. Георгиу-Дежа к Н. Чаушеску. Румыно-советские отношения: смена вех. В кн.: *Москва и Восточная Европа*. Непростые 60-е... Экономика, политика, культура. М., Институт славяноведения РАН, с. 177–206.

Prezidium CzK KPSS. 1954–1964. T.1 2003 [The Presidium of the CC CPSU]. M.: ROSSPEN, 2003, 1344 p. (In Russian).

Президиум ЦК КПСС. 1954 – 1964. Т. 1. М.: РОССПЭН, 2004, 1344 с.

RGALI – Rossiiskii gosudarstvennyi arhiv noveishei istorii [The Russian State Archive of Contemporary History]. Moskva.

RGANI – Rossiiskii gosudarstvennyi arhiv literatury i iskusstva [The Russian State Archive of Literature and Art]. Moskva.

Roman, Cr. 2011. Directive politice privind tratarea istoriei României în vederea celui de al XV-lea Congres internațional de istoriei, august 1980. [The political directives concerning the interpretation of the Romanian history in the prospect of the XV-th international congress of the prospect]. *Arhivele totalitarismului*, № 1–2, p. 203–214. (In Romanian).

Shevyakov, A. A. 1982. Soviet-Romanian relations and Nicolae Titulescu [The Soviet-Romanian relations and Nicolae Titulescu]. *Voprosy istorii*. № 5, с. 46–59. (In Russian).

Шевяков, А. А. 1982. Советско-румынские отношения и Николае Титулеску. *Вопросы истории*. № 5, с. 46–59.

Stykalin, A.S. 2017. Polemika sovetskogo posla i rumynskogo funkczionera (mart 1980 g.) ob osveschenii proshlogo dvustoronnih otnoshenii [The polemics between the Soviet ambassador and the Romanian functionary (March 1980) on the coverage of the past of the bilateral relations in press]. *Slavyanovedenie*, № 1, p. 12–30.

Стыкалин, А. С. 2017. Полемика советского посла и румынского функционера (март 1980 года) об освещении прошлого двусторонних отношений. *Славяноведение*, № 1, с. 12–30.

Стаття надійшла до редакції – 19.04.2021 р.